

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

Подвірна О.В.,
аспірантка

*Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

УДК 349.3

DOI 10.32782/2663-5666.2023.4.1

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ У ЦИВІЛЬНИХ СПОРАХ ЩОДО МОРАЛЬНОЇ КОМПЕНСАЦІЇ

Вступ. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) визнаний за свою роль у захисті прав і свобод громадян. Однак у цивільному судочинстві, зокрема у сфері відшкодування моральної шкоди, виникає низка питань, які потребують уваги та дослідження.

До таких проблемних аспектів, зокрема, слід віднести: невизначеність суб'єктів, які можуть претендувати на відшкодування моральної шкоди, відсутність єдиної системи розрахунку відшкодування, неповнота визначень у Цивільному кодексі України (далі – ЦК), а також непослідовність та суперечливість судової практики.

Метою статті є визначення та дослідження проблем та прогалин під час застосування практики ЄСПЛ у цивільних спорах щодо компенсації моральної шкоди.

Виклад основного матеріалу. Згідно статті 23 та 1167 ЦК та чинного законодавства, потерпіла особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням її прав, свобод та законних інтересів. Право на відшкодування особистої (моральної) шкоди є важливою гарантією захисту прав і свобод людини і громадянина [3].

Насамперед, необхідно дати визначення поняттю моральної шкоди. Стаття 23 ЦК визначає відшкодування моральної шкоди. Відповідно до статті, особа має право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, завданої порушенням її прав.

Моральна шкода полягає:

1) у фізичному болю і стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі й гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [3].

Таким чином, хоча, з одного боку, законодавець встановлює право особи на відшкодування моральної шкоди у випадку порушення її прав, включаючи тим самим відшкодування юридичній особі у разі порушення її прав. З іншого боку, відшкодування юридичній особі відбувається лише у випадках спричинення шкоди її діловій репутації. Таке положення, загалом, не суперечить практиці ЄСПЛ.

У свою чергу, згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4, під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру, які виникають внаслідок душевних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі внаслідок незаконної дії чи бездіяльності іншої особи. Зокрема, під моральною шкодою юридичній особі слід розуміти моральну шкоду, заподіяну у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на її фірмове найменування, торговельну марку чи знак для товарів і послуг, розголошенням її комерційної таємниці, а також діями, спрямованими на зниження її престижу та підрив довіри до її діяльності [4].

Однією з проблем, яка виникає при відшкодуванні моральної шкоди, є широка варіативність сум, які визначаються як моральна шкода. Оскільки немайна шкода не має економічного змісту, не існує чіткої процедури визначення розміру компенсації, що під-

лягає виплаті. Визначення характеру шкоди та пов'язаних з нею втрат залежить від конкретного випадку та індивідуалізується шляхом детального вивчення доказів у кожному окремому випадку.

Наприклад, шкода, що не підлягає відшкодуванню, спричинена каліцтвом, є наслідком зниження працездатності, що, в свою чергу, призводить до зменшення доходу потерпілого. У таких випадках встановлення факту моральної шкоди чітко пов'язане з матеріальною шкодою і може бути обчислено в грошовому еквіваленті на підставі доказів. Інша людина зазнала емоційних страждань внаслідок знищення фотографії близької людини. У цьому випадку може бути відшкодована лише моральна шкода, не пов'язана з професійною діяльністю, що складніше довести і що ускладнює розрахунок грошових виплат. Відсутність чітких інструкцій може призвести до того, що люди отримують дуже різні суми компенсації за схожі порушення прав людини, що суперечить принципу рівності перед законом [5, с. 20].

Правове регулювання порядку компенсації моральної шкоди в деліктній відповідальності є неповним через відсутність чіткого правового визначення. Враховуючи цю ситуацію, судді повинні керуватися практикою ЄСПЛ при розгляді справ про відшкодування моральної шкоди.

Очевидними недоліками українського законодавства є:

- 1) нечітке коло осіб, які можуть вимагати відшкодування моральної шкоди;
- 2) відсутність єдиної системи визначення розміру компенсації;
- 3) неоднозначність дефініції поняття «майнова шкода» через існування різних визначень у численних нормативно-правових актах та теоріях міжнародного права;
- 4) не закріпленість правового механізму виконання державою відповідного міжнародного договору.

Стаття 41 Конвенції встановлює, що якщо суд визнає, що мало місце порушення Європейської конвенції або протоколів до неї, і національне законодавство Договірної держави допускає лише часткову компенсацію, суд, за необхідності, присуджує потерпілій стороні справедливую сатисфакцію [6].

Однак, дефініція поняття «справедлива сатисфакція», яке використовується в Конвенції, не роз'яснена, а тому ЄСПЛ може тлумачити це поняття самостійно, залежно від наданих йому повноважень.

Справедлива сатисфакція визнається за матеріальну шкоду, моральну шкоду та судові витрати. Відповідно, згідно з Регламентом, моральна шкода – це шкода, яка не може бути оцінена і може бути виражена в душевних або фізичних стражданнях особи, що подала заяву. У разі встановлення факту заподіяння моральної шкоди і визнання судом необхідності присудження відповідної грошової компенсації, розмір компенсації визначається на основі принципів справедливості та з урахуванням існуючої практики.

З огляду на вищезазначене, у ЄСПЛ сформульовано Практичну інструкцію відповідно до Правила 32 Регламенту 28 березня 2007 року, відповідно до якої Суд може надати компенсацію лише за наявності одночасно двох умов:

1. Судом зроблено висновок про порушення Високою Договірною Стороною Європейської конвенції;
2. Національне право Високої Договірної Сторони не дає змоги повністю усунути наслідки цього порушення [7].

Аналізуючи практику ЄСПЛ, можна виділити третю умову – причинний зв'язок. До приписів першої умови, у справі «Тімотієвич Д. проти України» Суд зазначив, що застосування та тлумачення національного законодавства належить виключно до компетенції національних судових органів, єдиним завданням яких відповідно до статті 19 Конвенції є забезпечення дотримання зобов'язань держав-учасниць за Конвенцією [8].

Також у справі «Калашников проти України» Суд послався на те, що повним і остаточним задоволенням вимоги заявника про відшкодування матеріальної шкоди була виплата належної йому за рішенням суду заборгованості та матеріальної шкоди, що виникла внаслідок невиконання рішення Суду про стягнення заробітної плати [9].

Що стосується другої умови, то згідно з рішенням у справі «Гаращенко проти України» щодо вимоги про відшкодування інфляційних витрат, наявність провадження у національних судах робило непотрібним розгляд цієї вимоги на цій стадії провадження [10, с. 105–106].

Справедливість компенсації визначається ЄСПЛ з урахуванням усіх обставин та особливостей справи – категорія, яка також використовується національними судовими органами, але не розроблена в прецедентному праві. Суд категорично дотримується думки, що компенсація має лише компенсаційний характер, і ні в якому разі не каральний, превентивний чи обтяжуючий.

Вбачаємо позитивною тенденцію запровадження таких принципів в національному праві з огляду на те, що встановлення факту наявності моральної шкоди є індивідуальним, виходячи з обставин кожної справи.

Вважаємо за необхідне проаналізувати як справи в українському судочинстві, так і справи в ЄСПЛ, щоб виявити та порівняти концептуальні та прецедентні моменти.

Самарський районний суд м. Дніпропетровська у справі від 21 квітня 2016 року № 206/164/16-ц призначив велику компенсацію за позовом щодо захисту прав інтелектуальної власності. Раніше Суд вже посилався на визначення поняття моральної шкоди, надане Верховним Судом, і пояснював, що під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру внаслідок душевних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі протиправною дією чи бездіяльністю іншої особи. Суд відхилив твердження позивача ОСОБА_1 про відшкодування моральної шкоди, що виражається в душевних стражданнях, яких він зазнав внаслідок неправомірних дій відповідачів та спотвореної оцінки рівня професіоналізму членів трудового колективу, ділових партнерів, експертів у сфері інтелектуальної власності, патентних повірених та інших фахівців. Керуючись принципами розумності та справедливості, а також враховуючи ступінь глибини, суд дійшов висновку, що ця частина позову підлягає повному задоволенню та присудив Відповідачу 2 000 000,00 грн. моральної шкоди.

Суперечливою є Постанова Верховного Суду України від 6 листопада 2013 року № 6-111цс13, у якій викладено таку правову позицію: «Згідно зі ст. 611 ЦК України у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;

2) зміна умов зобов'язання;

3) сплата неустойки;

4) відшкодування збитків та моральної шкоди. Правові наслідки порушення зобов'язання настають тільки у випадках, коли це передбачено законом або договором» [11].

Однак рішенням Судової палати з розгляду цивільних справ Верховного суду у справі від 9 листопада 2016 року № 6-1575 визначено, що оскільки моральна шкода виникає з делікту, тоб-

то цивільного правопорушення, а не з договору, відшкодування моральної шкоди за порушення такого зобов'язання за наявності договірних зобов'язань між сторонами спору є неможливим. Спір, який розглядав Верховний Суд, стосувався порушення прав споживачів у сфері енергетики. А саме, споживачу електроенергії тимчасово відключили електроенергію, і він вимагав від постачальника електроенергії відшкодування збитків відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів». Три суди нижчих інстанцій задовольнили цей позов і застосували статті 4 та 22 Закону «Про захист прав споживачів». Однак Верховний Суд скасував усі ці рішення і відхилив нереальні вимоги споживача електроенергії, вказавши на деліктний характер позову, наявність договірних відносин між сторонами спору та неправильне застосування Закону України «Про захист прав споживачів» [10, с. 85–86].

Що стосується предметного порівняння з практикою ЄСПЛ, то основна відмінність полягає в тому, що Суд використовує більш широкі та змістовні категорії як щодо визначення нематеріальної шкоди, яка набуває індивідуального характеру залежно від обставин кожної справи, так і щодо умов та критеріїв відшкодування шкоди. Такі критерії, незважаючи на їх формальну схожість з тими, що викладені в національному законодавстві, створюють основу для правової визначеності та передбачуваності, як з точки зору елементів верховенства права, так і в оцінці судової перспективи.

Негнучке використання тлумачення змісту моральної шкоди виключно на підставі рішень Верховного Суду створює реальну загрозу того, що в більшості випадків позови про відшкодування моральної шкоди залишаться незадоволеними.

Також цікавим є факт, що ЄСПЛ покладає обов'язок саме на відповідача спростувати презумпцію спричинення моральної шкоди позивачу.

Нарешті, існує проблема недостатнього інформування та освіти громадськості. Багато представників громадськості можуть бути недостатньо поінформовані про можливість звернення до ЄСПЛ та отримання моральної компенсації. Недостатнє інформування та просвіта громадськості щодо прав людини може призвести до того, що потерпілі не скористаються доступними їм інструментами для захисту своїх прав.

Висновки. Через проблеми з реалізацією положень законодавства про відшкодування моральної шкоди, в державі вже склалася до-

суть суперечлива судова практика, яка потребує невідкладного законодавчого втручання. В результаті аналізу питання відшкодування моральної шкоди в різних правових системах можна зробити наступні висновки.

Процес розгляду цивільних справ ускладнюється тим, що національне законодавство України та міжнародні договори чітко не визначають механізм реалізації норм про відшкодування моральної шкоди в деліктних зобов'язаннях, а також відсутня єдина система розрахунку розміру компенсації, що підлягає виплаті.

Існують різні критерії оцінки, які можуть бути використані для визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Найважливішим з них є те, що вони повинні використовуватися для вимірювання глибини і тривалості страждань (у випадку з фізичними особами) і для оцінки шкоди немайнового характеру (у випадку з юридичними особами). Визначаючи розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди, суд повинен надати адекватне обґрунтування свого рішення. Таким чином, розмір моральної шкоди визначається судом у кожному випадку індивідуально і суд повинен враховувати конкретні обставини справи так, як він вважає за необхідне для оцінки справи.

Усі ці проблеми потребують ретельного вивчення та ефективного вирішення. Удосконалення визначення критеріїв моральної шкоди, встановлення чітких критеріїв визначення розміру відшкодування, прискорення розгляду справ та підвищення ефективності виконання судових рішень допомогло б покращити ситуацію та забезпечити більш справедливий та ефективний механізм захисту прав людини у цивільних справах в ЄСПЛ.

У багатьох нормативних актах передбачено право на відшкодування моральної шкоди в деліктних зобов'язаннях, а також умови і порядок такого відшкодування. Проте в українському законодавстві існують прогалини та колізії щодо питання відшкодування моральної шкоди, заподіяної деліктними зобов'язаннями, а чіткого механізму реалізації немає. Ратифікувавши міжнародний договір, Україна зобов'язується розглядати справи судової практики в Європейському суді з прав людини, фактично надаючи особам можливість доводити порушення своїх прав в іншому суді.

Отже, практика ЄСПЛ у цивільних спорах про відшкодування моральної шкоди є повчаль-

ною для українського судочинства завдяки загальній презумпції моральної шкоди, підходу, згідно з яким сам факт правопорушення є наслідком такої шкоди, а також різним визначенням поняття, умов та критеріїв відшкодування. Таким чином, цей аналіз може слугувати основою для подальшого вдосконалення національного законодавства, що знайде своє відображення у послідовних судових рішеннях, які ґрунтуватимуться на європейському судовому досвіді та тлумачитимуть ситуацію на користь заявника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
2. Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, юрисдикцію та практику Європейського суду з прав людини : Лист Вищ. госп. суду України від 22.04.2016 р. № 01-06/1444/16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1444600-16#Text>.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
4. Про судову практику в справах про відшкодування моральної шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text>.
5. Горбаченко Ю. Відшкодування моральної шкоди в деліктних зобов'язаннях: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» 081 «Право». Житомир, 2020. С. 20.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Практична рекомендація. вимоги щодо справедливої сатисфакції. *ECHR – Homepage of the European Court of Human Rights – ECHR – ECHR / CEDH*. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/PD_satisfaction_claims_UKR.
8. Справа «Тімотієвич проти України» (Заява № 63158/00): Рішення Ради Європи від 08.11.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_439#Text.
9. Справа «Калашников проти України» (Заява № 22709/02) : Рішення Євросуду з прав людини від 11.12.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_430#Text.
10. Шигапова Е. Аспекти відшкодування моральної шкоди в практиці європейського суду з прав людини: Підприємство, господарство і право 12/2018. С. 104–106.
11. Постанова від 06.11.2013 № 6-111цс13. *ІПС ЛІГА:ЗАКОН – система пошуку, аналізу та моніторингу нормативно-правової бази*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VS130471>.

Подвірна О.В. ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ У ЦИВІЛЬНИХ СПОРАХ ЩОДО МОРАЛЬНОЇ КОМПЕНСАЦІЇ

Сьогодні Україна перебуває в процесі розбудови ефективної системи судового захисту прав і свобод людини. Її фундаментальною складовою є можливість громадян звертатись до міжнародних судових установ задля захисту своїх прав і свобод, в тому числі – до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що встановлено ст. 55 Конституції України.

Слід зазначити, що це можливо лише після того, як особа, чії права та інтереси були порушені, вичерпала усі наявні національні засоби юридичного захисту. Таке положення ґрунтується на принципі міжнародного права, згідно з яким державам повинні бути надані всі можливості для усунення порушень їхніх зобов'язань за допомогою національних засобів правового захисту до того, як спори про права будуть розглядатися на міжнародному рівні.

23 лютого 2006 року ухвалено Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», відповідно до якого рішення Суду гарантовано є обов'язковим для виконання Україною, що визнає його джерелом національного права [1].

ЄСПЛ ухвалює рішення відповідно до положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), що прийнята 1950 року та ратифікована Україною 1997 року.

Закономірно, рішення ЄСПЛ мають за мету захистити і відновити порушені права, які закріплені у Конвенції. Також може передбачатись право на компенсацію, коли шкода завдана порушенням прав, закріплених у Конвенції та протоколах до неї.

Для розуміння практики ЄСПЛ як джерела права, необхідним є визначення меж застосування такої практики. Хоча кількість справ, у яких національні суди застосовують практику ЄСПЛ, останніми роками стрімко зросла, застосування практики ЄСПЛ має розмиті межі через правову природу Конвенції та специфічні судові обмеження (матеріально-правові, суб'єктивні тощо), які необхідно оцінювати та враховувати.

У зв'язку з цим слід зазначити, що значна кількість суддів Верховного Суду тією чи іншою мірою зайняли послідовну позицію, в деяких випадках виражену безпосередньо в текстах своїх рішень: «Отже, у зв'язку з ратифікацією Конвенції та протоколів до неї і прийняттям до провадження справ, віднесених до його юрисдикції, рішення та ухвали Суду мають застосовуватися у кожній справі, що перебуває на його розгляді» [2] (фрагмент Постанови КГС ВС № 924/1389/13 від 19 липня 2018 року). Коли така позиція стає вкоріненим елементом професійної культури судді, вона стає «внутрішньою мотивацією» для включення положень практики ЄСПЛ у свої рішення. Це вказує на необхідність розробки чітких і зрозумілих критеріїв та процесуальних фільтрів застосування практики ЄСПЛ у національній доктрині, а також визначення можливостей і меж її застосування. Отже, необхідність оцінювати правову ситуацію в судовому провадженні за критеріями прав людини не можна ототожнювати з обов'язком відображати це в тексті судового рішення.

Ключові слова: відшкодування шкоди, компенсація, міжнародна судова практика, практика Європейського суду з прав людини, моральна шкода, судовий розгляд, задоволення.

Podvirna O.V. PROBLEMS OF APPLICATION OF ECHR PRACTICE IN CIVIL DISPUTES CONCERNING MORAL COMPENSATION

Today, Ukraine is in the process of building an effective system of judicial protection of human rights and freedoms. Its fundamental component is the opportunity for citizens to apply to international judicial institutions for the protection of their rights and freedoms, including to the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR), established by Art. 55 of the Constitution of Ukraine.

It should be noted that this is possible only after the person whose rights and interests have been violated has exhausted all available national legal remedies. Such a provision is based on the principle of international law that states must be given every opportunity to remedy violations of their obligations through domestic remedies before rights disputes are addressed at the international level.

On February 23, 2006, the Law of Ukraine “On the Implementation of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights” was adopted, according to which the decision of the Court is guaranteed to be binding for Ukraine, which recognizes it as a source of national law [1].

The ECHR makes decisions in accordance with the provisions of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter – the Convention), which was adopted in 1950 and ratified by Ukraine in 1997.

Legally, the ECHR's decisions aim to protect and restore violated rights enshrined in the Convention. The right to compensation may also be provided when the damage is caused by a violation of the rights enshrined in the Convention and its protocols.

In order to understand the practice of the ECHR as a source of law, it is necessary to define the limits of the application of such practice. Although the number of cases in which national courts apply the practice of the ECHR has increased rapidly in recent years, the application of the practice of the ECHR has blurred boundaries due to the legal nature of the Convention and specific judicial limitations (substantive-legal, subjective, etc.) that must be evaluated and taken into account.

In this regard, it should be noted that a significant number of judges of the Supreme Court to one degree or another took a consistent position, in some cases expressed directly in the texts of their decisions: “Therefore, in connection

with the ratification of the Convention and its protocols and the adoption of proceedings of cases referred to its jurisdiction, decisions and resolutions of the Court must be applied in every case pending before it” [2] (fragment of Resolution of the KGS of the Supreme Court No. 924/1389/13 dated July 19, 2018). When such a position becomes an ingrained element of a judge’s professional culture, it becomes an “internal motivation” to incorporate provisions of ECHR practice into their decisions. This indicates the need to develop clear and understandable criteria and procedural filters for applying the practice of the ECHR in national doctrine, as well as defining the possibilities and limits of its application. Therefore, the need to evaluate the legal situation in court proceedings according to the criteria of human rights cannot be equated with the obligation to reflect this in the text of the court decision.

Key words: damages, compensation, international judicial practice, practice of the European Court of Human Rights, moral damage, judicial proceedings, satisfaction.